

УДК 728.1(477.85/.87–22)"18/19"

Ігор Бойко (Львів)
Януш Лях (Вроцлав, Польща)

АДАПТИВНІ СТРАТЕГІЇ ТРАДИЦІЙНОГО СЕЗОННОГО БУДІВНИЦТВА НА ПОЛЯНАХ¹ ТА ПАСОВИСЬКАХ У ПІВНІЧНИХ КАРПАТАХ (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття)

У статті на основі власних польових досліджень, архівних та літературних джерел представлено різні стратегії адаптації традиційного сезонного будівництва на полянах і пасовиськах у Північних Карпатах. Найбільшу увагу присвячено стратегії, притаманній високим крутосхиловим верховинам з вузькими річковими долинами та високим бескидам з долинним та схилово-долинним типом сільської місцевості. Дослідники розкривають конструктивні особливості народного сезонного будівництва, розвиток планування, притаманні тій чи іншій стратегії, а також особливості поодиноких природних ландшафтів і регіонів.

Ключові слова: стратегія адаптації, сезонне будівництво, сезонна стайня, сезонний двір, тип сільської місцевості.

В статье на основе собственных полевых исследований, архивных и литературных источников представлены различные стратегии адаптации традиционного сезонного строительства на полянах и пастбищах в Северных Карпатах. Наибольшее внимание посвящено стратегии, которая характерна для высоких крутосклонных вершин с узкими речными долинами и высоких бескидов с долинным и склонно-долинным типом сельской местности. Исследователи раскрывают конструктивные особенности народного строительства, развитие планировки, характерные той или иной стратегии, а также особенности отдельных природных ландшафтов и регионов.

Ключевые слова: стратегия адаптации, сезонное строительство, сезонный хлев, сезонный двор, тип сельской местности.

The article, based on the authors' field studies, archival and literary sources, presents different strategies of adaptation of traditional seasonal construction job on glades and pastures in the Northern Carpathians. The central attention is paid to a strategy intrinsic to the high steep-slope highlands with narrow river valleys, and high cliffs with valley and slope-valley types of rural area. The researchers reveal the design philosophy of folk seasonal construction job, progress of planning inherent in one or another strategy, as well as the features of isolated landforms and regions.

Keywords: strategy of adaption, seasonal construction job, seasonal stable, branch household, type of rural area.

Культура, за словами відомого словацького етнологів П. Славковського, – це комплекс стратегій, які уможливають пристосування людини до умов зовнішнього середовища [28; 9]. Шляхи адаптації можуть мати аутогенне та екзогенне походження. Найголовнішим екзогенним шляхом культури в Північних Карпатах була, як відомо, волоська колонізація². Згодом у специфічних природних та соціальних умовах, а також під впливом культури підгірського й гірського слов'янського та частково німецького населення культурні явища, привнесені волоськими колоністами, видозмінювалися, набуваючи специфічних (регіональних та зональних) рис. Одним з наслідків волоської колонізації є розвинене та розгалужене сезонне будівництво, яке, за ав-

торською класифікацією, поділяється на будівництво на сінокосах, пасовиськах, полянах, віддалених орних (копаних) полях, салашах³. У Північних Карпатах у різних природних регіонах, різних типах рельєфу застосовувалися різні стратегії сезонного будівництва. Тому актуальним стає питання класифікації такого будівництва, аналізу різних стратегій адаптації, зокрема на полянах та пасовиськах.

Метою статті є репрезентація виділених авторами основних стратегій адаптації сезонного будівництва на полянах та пасовиськах у Північних Карпатах.

Сезонному будівництву на полянах та пасовиськах у Північних Карпатах присвячено різні роботи польських, українських, словацьких та чеських дослідників, у яких воно (сезонне будівництво на

полянах та пасовиськах) розглядалося в контексті народного будівництва або традиційного господарства того чи іншого регіону. Поміж інших робіт, на нашу думку, слід згадати роботи Л. Савицького [27], І. Краля [16], В. Кубійовича [17-19], Кулицького [5], З. Голуб-Пацевічової [12], І. Зускінової [33], Я. Гичка [13], М. Тиводара [6], Я. Штіки [30], Р. Райнфуса [26], М. Хлебани [10], Л. Венгреневича [31], Т. П. Шафера, В. Антоневича, М. Добровольської [7], Ю. Лангера [21], Б. Копчинської-Яворської [14], А. Ковальської-Левіцької [15], Я. Ботіка [9] та ін.

Серед окремих робіт, присвячених сезонному будівництву на полянах та пасовиськах, слід назвати роботи Я. Подолака [25], А. Плесингерової [24], Р. Беднарика [8], С. Лещицького [22-23], Е. Доривальської [11], Е. Завейської [32], В. Слівінського [29], Я. Ляха [20], І. Бойка [4] та ін.

Зокрема, С. Лещицький проаналізував салаші та сезонні стайні в Beskidі Малому та Beskidі Низькому, звернув увагу на спільні та відмінні риси сезонного будівництва двох ареалів, зауважив на такі спільні особливості, як поширення техніки мурування сезонних будівель з кам'яних пісковикових пластин, примітивність горизонтального розвитку, відсутність вогнища всередині приміщення; зауважив що вони спричиненні подібними фізикогеографічними умовами та волоською колонізацією [22-23].

А. Плесингерова в низці фундаментальних статей проаналізувала сезонні житлово-господарські будівлі – *бачовиська* в регіоні словацької частини Яворників. Особливу увагу дослідниця приділила розвитку системи опалення та горизонтального планування будов, порівняла сезонне та стале житлово-господарське будівництво в регіоні; зауважила, що на бачовиськах значною мірою повторюється еволюція всіх аспектів будівництва, яка відбувалася на території ойкумени. Зокрема, до середини ХХ ст. побутували відкрите вогнище (*ватра*), ватра на піднесеній платформі-*(ватрисько)* з каменя та глини, *ватрисько* з черенем, курна, відтак напівкурна піч, чиста піч, піч зі *спорак*ом [24].

Р. Беднарик приділив увагу регіону Кісуць, детально описав особливості всіх видів сезонних жител, їх конструктивну варіативність у різних селах та специфіку

їх використання. Дослідник зробив цікаве зауваження, що саме в селах, де побутували так звані *холварки* (літні стайні з житловим приміщенням), при зубожінні населення наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. поверталися в сільське будівництво архаїчні форми з плануванням хата + стайня із входом зі стайні та хата + сіней + стайня із входом до хати й до стайні із сіней. Отже, він висловив думку про взаємний вплив будівельної культури села та культури субойкумени [8].

Я. Подолак дослідив поширення спільного зимування овець у *мразницях*, а також розвиток індивідуальних сезонних стаєнь та перетворення їх на другу резиденцію, відтак – на постійні хутори в області Верхнього Грону⁴ (Словаччина). Дослідник порівняв різні горегронські варіанти сезонного будівництва з аналогічними в Румунських Карпатах дійшов висновку, що вони мають спільне волоське походження [25].

С. Слівінський детально характеризує основні конструктивні типи *салашів* та сезонних стаєнь, а також їх поширення в Горцях, звертає увагу на таку їх особливість, як наближеність до пропорцій золотого перетину; зауважує, що горчанське сезонне будівництво не є монолітним, на південь від лінії Старі Верхи – Турбач – Горц будівництво більш розвинуте (часто трапляються дво- і трикамерні будівлі), що нагадує Сондецько-Beskidські шопи на полянах [29].

Я. Лях аналізує конструктивні особливості малобескидських сезонних стаєнь (шоп), розділяючи їх на кам'яні, кам'янозрубні, зрубні та каркасні. Дає географічну характеристику полян, зауважує, що поляни в Beskidі Малому здебільшого розташовані на південних румбах. Історична динаміка ілюструє зміну функцій від шопи, де ночувала та ховалася під час негоди худоба й за нагоди зберігали сіно, до примітивних сезонних дворів (шопа та окремо стояча примітивна колиба), відтак до сінників та вікендових хат [20].

І. Бойко порівнює різні аналогічні стратегії адаптації на прикладі горизонтального планування та особливостей застосування сезонних стаєнь і сезонних дворів у різних ландшафтних підрайонах аналогічних природних областей української частини Східних Карпат та Західних Карпат [4].

Аналіз друкованого етнографічного та географічного матеріалу, архівних документів [1–3], власних польових досліджень⁵, розгляд природно-географічних карт Північних Карпат дозволяють авторам виокремити в розглянутій області шість основних стратегій адаптації сезонного будівництва на полянах та пасовиськах.

Найпоширенішою в зазначеному регіоні є стратегія А, яка притаманна високим крутосхилим верховинам з вузькими річковими долинами та високим бескидам, з долинним та схилово-долинним типом сільської місцевості. Поширена в таких природних одиницях: Живецько-Оравські Бескиди, Оравська верховина, Підбескидська верховина, Сондецькі Бескиди, Пеніни та прилягаючий схил Списької Магури, Горці, Кісуці, Гостинсько-Всетинські верхи, Яворники, Славська верховина, східна частина Вододільно-Верховинського хребта, значна частина Воловецько-Міжгірської верховини, Боржавський масив, на більшій частині Малого Бескиду. Поза межами Північних Карпат притаманні Апусенським горам (Румунія).

Для цієї стратегії характерно таке:

1. На полянах переважає функція заготівлі сіна, є тенденція до перетворення лучної господарки в рільно-лучну філію, відтак, другу садибу, *вименок* або постійно заселений лаз.

2. Багатство адаптивних ліній, еволюційних форм: від однокамерної низькозрубної житлово-господарської споруди до цілого комплексу з кількох будівель вільної чи зімкнутої, інколи й замкнутої забудови, яка не відрізняється від сільського будівництва даного регіону.

3. Перевага варіантів із житловою камерою чи окремої 1–2-камерної колиби з невеликими вікнами в 2–3 стінах. Причому в однокамерному варіанті *ватрисько* або курна піч містяться в протилежному від входу куті, натомість у варіанті із сіньми курна чи напівкурна піч переміщуються до вхідного кута.

Господарські будівлі представлені окремими або зблокованими з житловою камерою чи житловим комплексом спорудами. Причому майже кожний регіон представлений цілим спектром ліній розвитку, притаманному цій стратегії адаптації, до того ж у тому чи іншому регіоні в той чи інший час переважала певна лінія. Серед найпоширеніших варіантів є такі:

1) стайня + широкий навіс із причілкового боку, які стоять неподалік від одної чи двокамерної колиби (вхід до стайні переважно з причілка під піддашшям, інколи в широкій стіні, рідше з причілка, розташованого навпроти піддашшя);

2) стайня + шопа, утворена з навісу з додаванням до нього 1–3 стін. При цьому переважаючим варіантом стає вхід у широкій стіні, хоча в більшості регіонів присутні всі варіанти.

3) стайня + навіс зблоковані з однокамерною колибою. Тут два варіанти: а) довгий навіс стайні притуляється до бічної стіни колиби (вхід до колиби – з головного причілка, вхід до стайні або із середини або в широкій стіні), б) стайня та колиба притулені один до одного навісами причілків (рідше побутує).

4) двокамерна будівля: стайня + житлова камера (обидва входи окремо). Тут побутують різні варіанти входів, переважають повсюдно входи в широкій стіні, на різній відстані один від одного; у разі розташування входів поруч, які мають спільний одвірок, очевидно розділення однокамерної будівлі навпіл. Менш поширені варіанти – входи в різних стінах: один у широкій, другий – з причілка або обидва з протилежних причілків. В останньому варіанті є тенденція утворення третьої камери перед житловою камерою та наявність дверей між стайнею та колибою.

5) стайня + колиба, яка утворилася з піддашшя стайні. Тут обов'язково два зовнішні входи, розташовані або в перпендикулярних стінах, рідше обидва – у широкій стіні, а у випадку утворення колиби з піддашшя широкої стіни обидва входи розміщені з причілкового боку.

6) колиба + стайня, яка утворилася під піддашшям колиби. Цей варіант досить рідкісний, адже первісним і головним для сезонного будівництва на полянах були господарські приміщення.

7) стайня + колиба зі спільним входом. Цей варіант утворений переважно із: переділенням однієї камери навпіл, рідко – з утворення другої камери поруч (переважно з причілка) під піддашшям стайні, ще рідше – об'єднанням готових стайні та колиби. Найбільш поширений цей варіант у Кісуцах, причому вхід знадвору міг бути або з колиби або зі стайні; у Славській верховині відомий лише варіант зовнішнього входу зі стайні.

8) трикамерний варіант: стайня + сіни + хижка. Він міг виникнути шляхом з'єднання стайні та двокамерної колиби-хижки, поступового виділення зі стайні під піддашшям колиби, відтак – між колибою та стайнею – сіней, або з'єднання стайні та більш вузької колиби й утворення під піддашшям окремих сіней (хижка / сіни + стайня). Серед цього варіанта переважає забудова хатинка + сіни + стайня в одному ряді при одній ширині споруд, при цьому вхід до стайні залишається один – із сіней або із сіней та в широкій фасадній чи причілковій стінах самої стайні зовні.

Для варіанта хижка / сіни + стайня характерно наявність окремого (з причілка чи в широкій стіні) входу ззовні до стайні та входу із сіней.

9) багатокамерні варіанти сформовані на основі як трикамерних, так і двокамерних переважно шляхом виділення по ширині додаткових приміщень під піддашшям:

– Для диспозиції характерне серединне, нижнє та крайове (бічне) положення забудови на поляні, тяжіння до джерел питної води (у сезонних дворах, де зимувала худоба – наближеність до незамерзаючих джерел).

– В орієнтації переважають чинники: рельєф та інспірація; характерне активне використання дерев як вітрозаслонів (головно при серединному положенні), для підпирання підвалин і стін, а також використання дерев як засобу проти сповзання ґрунту.

– Представлений широкий спектр адаптації до нерівного рельєфу: вирівнювання за допомогою кам'яної підмурівки та стовпів, зрізання поверхні, ярусності та комбінації вище перелічених способів.

– Характерні зрубна, спорадично зрубно-мурована, зрідка мурована техніки, незначна тенденція до їх спрощення, застосування різного покрівельного матеріалу (дошки, гонту, спорадично – соломи). Причому зрубно-мурована застосовувалася здебільшого лише при вирівнюванні поверхні шляхом глибокого врізання в ґрунт, переважно при паралельному щодо схилу розташуванню будівлі. Найпоширеніший цей спосіб в Яворнику, Всетінських верхах (Чехія та Словацько-Чеське пограниччя), поза межами Північних Карпат цей спосіб застосовується в сезон-

ному будівництві Західних Румунських гір та подекуди Південних Карпат.

Стратегія Б поширена в низьких бескидах та високих верховинах із широкими долинами та улоговинами, зокрема в Бескиді Низькому, Тухольській верховині, Підяворниках, Клобуцьких верхах, частково в Бескиді Малому. Для стратегії характерно:

– Лучна, подекуди (не раніше, ніж з міжвоєнного часу) й рільно-лучна господарка, з перевагою пасовищної функції.

– Однокамерні стаєнки (іноді з притулами для овець чи людей); відсутність вогнища або його розташування поза межами будівлі – просто неба.

– Застосування різної будівельної техніки: зрубною, зрубно-мурованою, мурованою, каркасною; різного покрівельного матеріалу (дошка, гонт, солома).

– Не часте застосування ущільнення зрубу.

– Тяжіння диспозиції до верхнього положення на луці.

Наближеність до джерела питної води і комунікації.

Розміщення споруд відносно сторін горизонту входом на О, SOO, NOO, NW, уникання строгих південної та північної орієнтацій входу.

Стратегія В стосується міжгірних депресій та високих горбогірних улоговин на границі із крутосхилим середньогір'ям й високогір'ям Альпійського типу. Використовується в Підгалянській горбогірній улоговині, Підтатранській депресії, на пограниччі Оравської улоговини, Скорушинських верхів та Західних Татр.

Стратегії притаманно:

– Розташування забудови, землеробських угідь у міжгірних депресіях, натомість лук – у сусідніх середньогірних і високогірних масивах, а також біля їх підніжжя.

– Велика відстань сезонних стаєн і сезонних дворів до материнських садиб, часте розташування їх на значно більших абсолютних висотах (релятивна висота коливається від 50 м до 600 м).

– Нижнє та серединне положення на луці, поблизу комунікацій та джерел питної води.

– Великий спектр будівельних форм та ліній планування (від окремої стайні до окремо розташованої колиби і стайні, або зімкнутої забудови), проте відсутність багатокамерного планування, перевага дво-

камерних варіантів з окремими входами, при зімкнутій забудові часто різна ширина стайні та колиби.

– Відсутність вікон у колибі, примітивна система опалення (відкрите вогнище на платформі, курна піч) та великі за розміром стайні прямокутної форми.

– Відсутність зимового перебування людей та худоби.

– Побутування низькозрубного варіанта та відсутність мурованої і комбінованої (зрубно-мурованої) технік.

– Високі дахи різних конструкцій, перевага покриття тесом та дошками.

– Активне застосування як ущільнювача дощочок ізсередини зрубу, у житлових камерах (здебільшого лише з навітряного боку) ущільнювача з трави-«псячки» (*Nardus Stikta L.*), подекуди шалювання стін; еволюція ущільнення від скрученої трави-«псячки» до спеціально приготовленої стружки (підгалянський стиль).

– Часте використання при адаптації до рельєфу різнорівневого положення камер, не застосування вирівнювання за рахунок зрізання ґрунту, перевага комбінації підвалів на різних гіпсометричних рівнях.

– Не використання дерев як підпор для стін, підвалів, протиерозійного та противітрового засобу.

Стратегія Г притаманна крутосхилому середньогір'ю та високогір'ю з вузько-долинним типом сільської місцевості, де населення було задіяне в промисловості, зокрема, займалося шахтарським промислом. Поширена вона на північному схилі Моравсько-Сілезьких Бескидів, у Боцанській долині Низьких Татр.

Стратегія характеризується:

– Лучною господаркою, перевагою функції заготівлі сіна, цілорічним використанням сезонних будівель (літом ночівля корів та заготівля сіна, взимку зимівля овець, інколи й корів з метою консумування сіна, продукування гною та окоту).

– Однокамерною зрубною стайнею-вівчарнею майже квадратної форми з високим сідловидним дахом, горищем для складання сіна та дверима до горища, часто більшими за стаєнні двері.

– Застосуванням лише зрубної техніки, перевага гонтового та дранкового (дошкового) покрівельного матеріалів.

– Перевагою середнього та верхнього положення на луці на вирівняних ділянках.

– Перевагою поперечного відносно схилу положення стайні, зважання на фенову циркуляцію (повернення причілку до низхідних потоків) ⁶.

– Розвинутою системою напування худоби (жолоби, корита, криниці, незамерзаючі джерела), розташованою поблизу стайні.

Стратегія Д стосується середньогір'я та високогір'я з компактним розселенням у високих річкових долинах (улоговинах), з великими релятивними висотами, де населення не було задіяне в промисловості. Застосовувалася в Лужанській долині в Низьких Татрах та Ревуцькій долині у Великій Фатрі.

Для цієї стратегії характерно:

– Відсутність землеробських угідь поза межами річкових долин та підніжжя гірських масивів.

– Розташування пасовиськ і сінокосів у різних висотно-екологічних нішах, переважно на схилах хребтів.

– Наявність на громадських пасовиськах груп примітивних однокамерних зрубних, каркасних, подекуди й мурованих (*насухо*) одно-дводашкових *стаєнок-крав'ярок*, з диспозицією їх на найвигіднішій (з точки зору рельєфу) ділянці, з орієнтуванням входу залежно від місцевих орографічних умов.

– Часто наявність поруч зі *стайнею-крав'яркою* примітивної колибки.

Стратегія Е, що має назву «лазова». Традиційно застосовується у схилових, схилово-долинних типах сільської місцевості в різних видах ландшафтів, поміж яких переважають слабо- й середньокрутосхилові низькогір'я (від 900 м над рівнем моря (далі – м н. р. м.) й середньогір'я (до 1100 м н. р. м.), у яких наявні поверхні вирівнювання в схиловому, інколи й у верхньому (гребеневому) ярусах, натомість переважають вузькі річкові долини. Поширена майже повсюдно на Гуцульщині, на пограниччі Внутрішніх Горган та Пра-Тересви, у верхів'ях Мізунки – на границі Славської верховини, Вододільно-верховинського хребта та Скибових Горган.

Характеризується:

– Розвитком філіяльних рільно-лучних господарств і, відповідно, розвитком сезонного будівництва, подібного на перший тип.

– Майже обов'язковою еволюцією сезонних дворів у другу садибу, відтак у двір одного із синів.

– Розташуванням сезонних садіб у гребеневому ярусі низькогірних відрогів основних хребтів.

– Трикамерними (з тамбурним приміщенням) та багатокамерними варіантами, перевагою зімкнутої та замкнутої забудови над вільною.

– Відсутністю в системі опалення такої еволюційної ланки, як відкрите вогнище; перевагою курної, а у ХХ ст. й півкурної системи опалення; розташуванням печі лише при вході.

– Обов'язковою наявністю вікон у житловому приміщенні.

– Наявністю, окрім зрубних будівель, кошар.

– Розташуванням на периферії толок, які лежать довкола *хутора-лаза*, окремих стаенок, аналогічним стаенкам групи Б; причому побутування, окрім зрубних варіантів з низьким сідловим та вальбовим дахом, примітивних каркасних споруд під односхильним дахом (як у стайнях групи Д) з великою нормою реакції горизонтальних розмірів (від 1,6 × 1,8 м до 3 × 12 м).

– Розташуванням однокамерної стаєнки на одному гіпсометричному рівні із садибою або дещо нижче – у нижній та середній частині толоки; домінуванням у диспозиції таких чинників, як наближеність до джерел води та комунікації.

– Орієнтацією стаенок входом на О, SOO, NOO, NW.

– Наявністю на границі індивідуальних толок і сінокосів двокамерних будівель (стайня + шопа на сіно) або трикамерних (шальований оборіг + шопа на отаву й реманент + стаєнка).

Деякі ареали є специфічними й лише тяжіють до того чи іншого типу, зокрема в Замагурському ареалі (південний схил Списької Магури) застосовується стратегія, подібна на стратегію Г, утім, тут через значну роль землеробства стайні ставили на луках – на границі з віддаленими полями. Улітку тут кошарували перелоги, узимку котилися вівці, водночас ніколи не зимували корів. У Сілезьких Бескидах застосовувалася, окрім стратегії Г, подекуди й стратегія А. У Бескиді Малому на різних луках застосовували або стратегію А або (рідше) стратегію Б.

Проміжною між стратегіями А та Б була стратегія, що її застосовували в більшості природних районів Моравської Волиці та частково Кісуць.

Аналіз сезонного будівництва на луках і полянах дозволяє також виокремити закономірності культурної адаптації, характерні для різних типів рельєфу. Зокрема, бескидам притаманно:

– Активне застосування для вирівнювання ділянки під будівництво каменю делювіального та елювіального походження, а також комбінації положення підвалин.

– Часте використання живих дерев для опори стін (проти зсування ґрунту), а також як заслони від вітру й опадів.

– Застосування не лише зрубної, але й комбінованої (зрубно-мурованої) та подекуди мурованої (*насухо*) технік.

– Нерідко поздовжня позиція будівель відносно схилу, подекуди вбудовування їх у ґрунт.

– Розміщення притул та основних камер на різних гіпсометричних рівнях при поперечному, рідше – поздовжньому, положенні будівлі на схилі, інколи ламаний дах.

Верховинам притаманно:

– Зрубна та каркасна (з другої половини ХХ ст.) техніки.

– Дерев'яні стовпи для вирівнювання поверхні, нечасте використання каміння під кутами, не застосування для вирівнювання стін за допомогою комбінації положення підвалин.

– Поперечне чи тангенційне розміщення будівлі відносно схилу.

– Єдиний (не ламаний) гребень на зімкнутих забудові.

– Рідкісне використання дерев як опори для стін і проти зсування ґрунту.

Альпійському типу рельєфу притаманно:

– Високі дахи (до 4:1⁷), водночас часте застосування яремної техніки.

– Рідкісне використання горища для складання сіна.

– Перевага ущільнення міжвінцевого простору зрубу зйомними дошками із середини при наявності досить великих шпар, можливість їх відкривання під час потужних фенових вітрів та для вентиляції приміщення.

– Наявність аналогічних дощок нижче рівня підвалин, для перешкодження гравітаційному рухові гліціального матеріалу підмурівки.

– Обмежене (незважаючи на наявність великої кількості) застосування кам'яного матеріалу для вирівнювання поверхні⁸.

– Активне використання для вирівнювання стін комбінації положення підвалин та вінців, наявність фальш-підвалин, відсутність вирівнювання поверхні зрізанням.

– Перевага інспіраційного чинника та дещо менше – рельєфу при диспозиції будівель.

– Уникання строгих південних і північних румбів у розташуванні вікон і дверей, залежність від тіньового ефекту гір, переважання входу до будинків: NO–SO, NW–SW.

Отже, розглянувши основні екологічні аспекти будівництва на пасовиськах та полянах (землях комплексного користування) у Північних Карпатах, можемо зробити такі висновки й узагальнення:

– Особливості традиційного сезонного будівництва зумовлені двома взаємозв'язаними чинниками: 1) стратегією адаптації і відповідно функціями, які виконує та чи інша споруда; 2) ресурсною базою певного ландшафту.

– Стратегія адаптації визначає: наявність тієї чи іншої будівлі, варіанти її планування та розвиток, увагу до того чи іншого фактора середовища, особливості використання того чи іншого ресурсу.

– Ресурсна база проявляється як на макрорівні – у різних типах рельєфу, так і на мікрорівні – у конкретних природно-територіальних комплексах. Макрорівень зумовлює глобальнішу специфіку, як, наприклад: застосування тієї чи іншої будівельної техніки, використання дерев (як заслонів, опори для стін і підвалин та протиерозійних засобів), домінування того чи іншого способу вирівнювання поверхні, положення будівель відносно схилу тощо. Мікрорівень проявляється на особливостях застосування кам'яного матеріалу та орієнтації будівель відносно сторін горизонту, наприклад, поширення м'яких пісковиків і конгломератів у Славській верховині сприяло вирівнюванню поверхні там за допомогою дерев'яних *стовтів-ковбиць* та рідкісному застосуванню каменю; перевага гліціального кам'яного матеріалу в Татрах – використанню там дощечок для стримування сповзання кам'яної підмурівки; наявність альпійського високогір'я і відповідно потужної фенової циркуляції в Фатрансько-Татранській області та прилеглих районах сприяли табуюванню в орієнтації входу до будівель з боку цих

масивів (у Татрах переважно табуйована строга південна орієнтація, у Яворниках та Всетінських верхах – південно-східна) тощо.

– Проведений аналіз спростовує також стереотип про визначальну роль інсоляційного фактора в орієнтації традиційних будівель, адже складний орографічний малюнок, виражений рельєф місцевості та функціональна специфіка сезонних будівель змушує шукати компроміс між факторами: рельєф, інсоляція, інспірація тощо, подекуди висуваючи на перше місце фактор інспірації або рельєфу (наприклад, Татранський масив, Всетінські верхи, Підбескидська верховина тощо).

– Нерівномірність застосування деяких видів будівельних технік і матеріалів у подібних ландшафтах (наприклад, використання в багатьох бескидських регіонах Західних Карпат, Апусенських горах, Південних Карпатах, у більшості регіонів Балкан зрубно-мурованої і мурованої технік, водночас не застосування їх при будівництві на луках і полянах у Бескидах, середньогірних верховинах та Горганах в Українських Карпатах, горах Молдовіта, Марамуреші, Молдавсько-Трансильванських горах, очевидно, може свідчити про різні колонізаційні шляхи. Водночас контраргументом цьому припущенню може виступати й особливості природи Західних Карпат, яких із Апусенськими горами, південними Карпатами та більшої частиною Балкан споріднює: а) перевага бескидських та альпійських типів рельєфу, які чергуються із широкими міжгірними депресіями; б) наявність у деяких ландшафтах у великих обсягах майже ідеально рівних істебнянських і гудульських пісковиків (Західні Карпати) та нерівного, проте твердого вапнякового матеріалу (Балкани, Апусенські гори, Південні Карпати) у вигляді делювіального та елювіального уламкового матеріалу, який безпосередньо знаходиться на території полян і лук.

Примітки

¹ Під полянами в карпатознавстві прийнято називати лісові галявини та штучні луки, розташовані в лісовій смузі, здебільшого на схилах гірських хребтів. На відміну від пасовиськ, поляни використовують для заготівлі сіна, випас відбувається по косовиці. Нерідко частину поляни заорюють чи обробляють

мотичним способом і висівають чи висаджують невибагливі зернові культури та коренеклубні.

² Питання про волоську колонізацію є дискусійним. Редколегія журналу не поділяє концепції авторів статті. – *Ред.*

³ «Салаш» – науковий термін (етнологія, зоотехніка, географія), який застосовується в карпатознавстві, включаючи й українську науку дорадянського періоду. Він має таке визначення: *ферма при традиційному літньому випасі дрібної (рідше великої) рогатої худоби, на якій відбувається доїння худоби та виготовлення молочних продуктів (головно сирів сичужної ферментації)*. Упродовж останніх десятиліть робляться спроби відновити цей термін в українській науці.

⁴ В історії та етнографії цю область називають *Горегроння*.

⁵ Проводилися авторами окремо та спільно на території Українських, Польських, Словацьких та Чеських Карпат упродовж 2008–2016 років.

⁶ Інколи двері до стайні та двері до горища розташовані в протилежній стіні.

⁷ Співвідношення висоти даху до висоти видимої частини зрубу.

⁸ Через гліціальний (округлий, обкатаний льодовиком) характер кам'яного матеріалу.

Джерела та література

1. Архів музею народної архітектури в Рожнові під Радгоштом (АСРПР).

2. Фотоархів Інституту етнології Словацької академії наук (ФІЕ САН).

3. Фотоархів Словацького національного музею (ФСНМ).

4. *Бойко І.* Літні стайні в Західних і Українських Карпатах: етнологічні паралелі в культурах українців, словаків, поляків та чехів / І. Бойко // *Łemkowie, Bojkwowie, Rusini – historia, wspólnie Slovensky Národopisová, kultura materialna i duchowa.* – Słupsk ; Zielona Góra ; Svidnik, 2015. – Т. V. – С. 361–376.

5. *Кулицький М.* Зимаркові оселі у Східних Карпатах / М. Кулицький // *Життя і знання.* – Львів, 1934. – № 2. – С. 58–59.

6. *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / М. Тиводар. – Ужгород, 1994. – 560 с.

7. *Antoniewicz W., Dobrowolska M., Szafer T. P.* Architektura i zabudowa pasterska Tatr Polskich i Podhala oraz gyralska sztuka plastyczna / W. Antoniewicz, M. Dobrowolska, T. P. Szafer. – Wrocław, 1966.

8. *Bednárík R.* К štúdiu cholvarokov na Kysuciach / R. Bednárík // *Etnografia. Zborník Slo-*

venského národného múzea. – Martin, 1963. – LVII. – С. 28–39.

9. *Botík J.* Dvojrezidenčnosť ako dôsledok lazového osídlenia / J. Botík // *Slovenský Národopis.* – Bratislava, 1980. – R. 28. – N 1. – С. 78–83.

10. *Chlebana M.* Príspevok k štúdiu letneho chovu hovadzieho dobytku v oblasti Spišského Zamaguria / M. Chlebana // *Etnografia/ Zborník Slovenského národného múzea.* – Martin, 1972. –13. – № 66. – С. 173–197.

11. *Dorywalska E.* Badania nad pasterstwem i gospodarką polaniarską za Żywiecczyżnie / E. Dorywalska // *Karta Groni.* – Żywiec, 1974. – С. 2–56.

12. *Hołub-Pacewiczowa Z.* Z badań nad pasterstwem karpackim i alpejskim / Z. Hołub-Pacewiczowa // *Wierchy.* – Kraków, 1930. – Т. 8. – С. 89–121.

13. *Hučko J.* Hospodárske stavby v Liptove / J. Hučko // *Etnografia. Zborník Slovenského národného múzea.* – Martin, 1971. – 12. – С. 104.

14. *Kopczyńska-Jaworska B.* Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim / B. Kopczyńska-Jaworska // *Prace i materiały etnograficzne.* – Łódź ; Lublin, 1950–1951. – Т. VIII–IX. – С. 155–217.

15. *Kowalska-Lewicka A.* Hodowla i pasterstwo w Beskidzie Sądeckim / A. Kowalska-Lewicka. – Wrocław : Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1980.

16. *Král J.* Boržava v Podkarpatske Rusi / J. Král. – Praha, 1932–1936. – D. I–III

17. *Kubijowycz W.* Szalaństwo w Gorcach / W. Kubijowycz // *Wiadomości Geograficzne.* – Kraków, 1924. – No II. – Zeszyt 5. – С. 103–104.

18. *Kubijowycz W.* Życie pasterskie w Beskidach Magórskich / W. Kubijowycz. – Kraków, 1927.

19. *Kubijowycz W.* Życie pasterskie w Wielkiej Fatrze / W. Kubijowycz / *Príspevky k pravku, dejinam, a národopisu Slovenska.* – Bratislava, 1931.

20. *Łach J.* Kamienne szopy pasterskie jako ginący element krajobrazu Beskidu Małego / J. Łach // *Wierchy.* – Kraków, 201. – Т. 760. – 170 с.

21. *Langer J.* Trstená 600-ročná / J. Langer. – Trstená, 1973.

22. *Leszczycki S.* Osadnictwo sezonowe w Beskidzie Niskim / S. Leszczycki // *Wiadomości Geograficzne.* – 1935. – Т. 12. – С. 217–220.

23. *Leszczycki S.* Szalasy kamienne Beskidu Małego / S. Leszczycki // *Wierchy.* – Kraków, 1932. – Т. 10. – С. 120–123.

24. *Plessingerová A.* Bačování na papradských Kopicích / A. Plessingerová // *Zborník Slovenského národného múzea: Etnografia.* – Martin, 1951. – Č. 28. – С. 118–126.

25. *Podolák J.* Pasienkové a lúčne hospodárenie na hornom Pohroní / J. Podolák // *Slo-*

vensky Národopis. – Bratislava, 1961. – No 9. – S. 549–578.

26. *Reinfuss R.* Hodowla i pasterstwo na Lemkowszczyźnie / R. Reinfuss // Nad rzeką Ropą: zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego. – Kraków, 1965. – S. 97–116.

27. *Sawicki L.* Szałaśnictwo na Wołoszczyźnie Morawskiej / L. Sawicki // Materiały An-tropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. – Kraków, 1919. – T. 14. – 135 s.

28. *Slavkovský P.* Slovenský roľník. Pramene k štúdiu spôsobu života / P. Slavkovský. – Bratislava, 2013. – 167 s.

29. *Śliwiński W.* Szałaszy pasterskie w Gorcach / W. Śliwiński. – Nowy Sącz, 1986. – 35 s., 124 Il.

30. *Štika J.* Salašnicke ustajovani dobytku a košarovani na moravsko-slovenskem pomezi / J. Štika // Český lid. – Praha, 1958. – R. 45.

31. *Węgrzynowicz L.* Szałaśnictwo w limanowskim Beskidzie Wyspowym / L. Węgrzynowicz // Prace i materiały etnograficzne. – Wrocław ; Kraków, 1952–1953. – T. X. – Zeszyt 1.

32. *Zawiejska E.* Budownictwo pasterskie w Beskidzie Żywieckim / E. Zawiejska // Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Etnograficzna. – Łódź, 1986. – No 26.

33. *Zuskinová I.* Lúčne hospodárenie a chov hospodárskych zvierat v Bôckej doline / I. Zuskinová // Zborník slovenskej poľnohospodárskej univerzity. – Nitra, 2003.

SUMMARY

The article submits certain results of the several-year combined interdisciplinary Polish-Ukrainian project dealt with seasonal construction job. The authors represent their own typology of adaptation strategies on glades and pastures. In particular, there are marked out the following strategies of adaptation: 1) low cliffs and high highlands (*verkhovynas*) with wide valleys and lowlands; 2) intermontane depressions and high mountain-range lowlands on the border with steep-slope mid-mountains and highlands of the alpine type; 3) steep-slope mid-mountains and highlands with narrow-valley type of rural area, where the populace was engaged in industrial and mining sectors; 4) mid-mountains and highlands, with a compact settlement pattern in high river valleys (lowlands), and with large relative elevations, and with the populace not engaged in any industry; 5) footway; and 6) according to results of the research, the most widespread strategy was the one peculiar to high steep-slope highlands (*verkhovynas*) with narrow river valleys and high cliffs with valley and slope-valley types of rural area. The latter strategy was prevailing on the greater part of Flysch zone of the Western Carpathians, as well as in certain mid-mountain areas of Boykivshchyna and on the Borzhava mountain pasture-ground.

This strategy has the following particular qualities:

– The function of hay storage predominates on glades; there exists a trend of transformation of meadow household into tillage-meadow branch, therefore, another farmstead, *vymyenok*, or afterwards permanently inhabited footway.

– The abundance of adaptive varieties and evolutionary forms: from a one-compartment low-located logged habitable-economical structure to a whole complex consisted of several buildings of open or joined, and sometimes locked, housing system, which does not differ from rural construction of the region.

– The advantage of versions with a habitable compartment or a separate 1–2-compartment shanty with small windows within 2–3 walls. Moreover, in a one-compartment version, a hearth or a chimneyless stove is located in the corner opposite to the entrance; while, in the version with an entrance hall (*siny*), smoky or semi-smoky stove is displaced to the entrance corner.

Utility structures were represented by separate or semi-detached buildings interlocked with a habitable compartment or a habitable complex. Each region was represented by a whole range of developmental lines, with the predominance of a certain strain in a particular area and in a particular time. Among the most widespread versions were as follows: stable + broad lean-to at the lateral wall of a building; stable + shed for carts and sleigh, stable + shed for carts (breakage) + one-compartment shanty (under the same roof); a two-compartment building: stable + habitable compartment; stable + shanty originated from stable's shelter; shanty + stable arisen beneath shanty's shelter; stable + shanty with common entrance; a three-compartment version: stable + entrance hall + cabin; and multicompartment versions formed on basis of both three-compartment and two-compartment ones.

The disposition of constructions is characterized by intermediate, inferior and border (lateral) position on glade, location nearby sources of drinking water (or proximity to non-freezing sources regarding the branch households, where cattle are wintered).

With reference to orientation, the factors of relief and inspiration prevail; also typical are active usage of trees as wind-proof shields (mainly, at the intermediate disposition), and the propping up of house footings and walls with trees, as well as the application of the latter as a means against earth slides.

There is presented a wide range of adaptations to rugged topography: the levelling with the aid of stone foundation walls and pillars-piles, the surface cutting, the landform layering, and the combination of the above-listed.

The special features were log, sporadically log-brick or, rarely, brick techniques, inconsiderable trend to their simplification, and the application of various roofing materials (planks, shingles, and, sporadically, thatch). Therewith, the log-brick technique was predominately employed solely for levelling the surface via deep cutting into soil, mostly, at the disposition of a building being collateral to slope. The latter method was the most usual in Yavirnyk, Vsetinskévrychy (the Czech Republic and Slovakian-Czech border zone); outside the Northern Carpathians, this way was applied during the seasonal construction job in the Western Romanian Mountains and, here and there, the Southern Carpathians.

The analysis of seasonal construction job on meadows and glades also allows discerning the patterns of cultural adaptation by way of example of the seasonal construction job typical of diverse relief types. Particularly, there are clearly singled out, culture-wise, cliff, highland (*verkhovyna*) and alpine types.

Keywords: strategy of adaption, seasonal construction job, seasonal stable, branch household,